

BÉRES NORBERT

**Báró de Mánx „diadalmenete”,
avagy „irodalmi siker” a 19. század első évtizedeiben (?)****Előhang*

A jelen dolgozat alapvetően iránykereső, pozíció- és kontextusteremtő jellegű. Arra tesz kísérletet, hogy a vizsgált szövegcsoporthoz, az első magyar nyelvű münchenhauseniádák áttekintésével távlatokat, értelmezői szempontokat keressen az „irodalmi siker” 18–19. századi jelenségének működésmódjaival kapcsolatban. Noha problematikus, sőt már-már anakronisztikus irodalmi sikerről értekezni a régi századforduló alkotásai kapcsán, egy reprezentatív mintavételen alapuló vizsgálattal, s a fogalom korszakspecifikus pontosításával mégis esély mutatkozhat a sikerjelenség összetett társadalmi kereteinek feltárására.

Első lépésben a siker elasztikus, gyakorlatilag behatárolhatatlan jelensége a romántextúrát kialakító láthatatlan *ismétlődéselv* kérdésköréből látszik megközelíthetőnek. Hipotézisemet arra az olvasástörténeti szakirodalomban gyakran hivatkozott megállapításra alapozom, mely szerint a 18–19. század olvasóközönsége

rövid, egymástól jól elkülönített, önmagukban zárt szövegegységet kívánt; igényelte az illusztrációk támogatását, amelyek – még ha másodlagosan alkalmazták is őket – segítették az értelem kihámozását és memorizálását; s inkább ismétlésre, semmint újdonságokra volt szüksége: ilyenformán minden új szöveg a már ismert témák és motívumok variációjaként jelent meg.¹

E láthatatlan *ismétlődéselv* egyúttal strukturális, tematikus és motivikus kapcsolatokat teremt, marginális „zárványokat” és átmeneti szövegeket egyaránt létrehozva. Imre László az *Etelkát* elemző tanulmányában műfaj- és stílustörténeti átmenetiségének ösz-

* A tanulmány az MTA Irodalomtudományi Intézetében, 2017. november 14-én tartott előadás szerkesztett változata. A szerző a DE-BTK Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola PhD-hallgatója.

1 Roger CHARTIER, »Népi« olvasók, »népszerű« olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig, in *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO és Roger CHARTIER, ford. SAJÓ Tamás, 305–320 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 314. Chartier megállapítására alapozva Hites Sándor úgy véli, hogy „a regény a 19. századi irodalmi termelésnek, az irodalom piacosodásának, a mű áruvá válásának is emblemikus műfaja. A regényírás kereskedelmi tevékenységként a narratíva iránti tömegigényre épült, mint bármely tömegpiaci tevékenység esetében: a művek-termékek végtelen ismétlődésére, amelyek fogyasztását pontosan ösztönzi, hogy e termékek úgy újak, hogy közben mindig ugyanazok maradnak, különböznek, de ismerősek.” HITES Sándor, „Gazdaság, pénz, piac, üzlet, irodalom: a New Economic Criticism”, *Helikon* 57, 4. sz. (2011): 467–498, 493.

szefüggéseiben magyarázza a mű korabeli sikerét.² Penke Olgát idézve³ az *Etelka* mint „forgalmi csomópont”, „átmeneti terep”, „találkozási pont” tételeződik, „abból a szempontból, hogy az európai regény különböző típusai ott élnek már a magyar olvasói elit tudatában, ott élnek magában Dugonicsban is, aki egyre parancsolóbbnak érzi annak szükségét, hogy a regényvariációk sajátos kombinálásával az eredeti »magyar román« születhessék meg végre más műfaji ihletek érvényesülésének kíséretében”.⁴ Műfajkesztesző állomásként ugyanis kiválthatta azok érdeklődését és lelkesedését is, „akik az eposzi tradíciók vagy a barokk felől voltak fogékonyak iránta, s azokét is, akik a politikai államregény voltaire-i változatának vagy a szentimentalizmusnak az újdonságát méltányolták benne.”⁵ Alapul véve Imre László észrevételét, kiemelt jelentőségbe kerülnek az egyes olvasói ismeretekre építő, korábbi népszerű olvasmánytípusokat kiaknázó, s az élményeken alapuló befogadói beállítódást saját hasznukra fordító stratégiák. Mindezek tekintetében egy frissen közzétenni kívánt mű akkor számíthat érdeklődésre az olvasók körében, ha újszerűsége mellett egy korábbi, élvezetes olvasmányélményeken alapuló szinthez is eredményesen kapcsolódni tud. Ekképp a befogadói tapasztalat(ok)ra gyakorolt impulzív behatások jelensége elválaszthatatlan a mélyrétegekben hagyományozódó tematikák, motívumok és szűszék rejtett mozgásától.

Eszerint – amint az Keszeg Anna Fernand Baldensperger nyomát követő tanulmányában *siker* és *műalkotás* viszonyának kérdésében jelentéssé válik – a siker adott irodalmi mű adott társadalmi csoport elvárásainak való megfelelésével magyarázható, amely nem feltétlenül függ össze az adott irodalmi alkotás esztétikai értékével.⁶ Tehát a siker fogalma nem különíthető el az irodalom és a társadalom viszonyának tisztázásától. „És amennyiben ez az összefüggés adott, a kérdés már csak az, hogy mit és hogyan tekintünk társadalomnak: a publikumot-e, amely a könyvet sikerre viszi, a kiadót, amely a piaci feltételek számbavételével dönt a könyv kinézetéről és áruba bocsátásáról, a szerzőt, akinek alá kell vetnie magát a sikeres szerzőnek kijáró bánásmódnak, vagy pedig valamely, a kötetből kiolvasott reprezentációt.”⁷ Ebben az esetben a sikeres könyv „elébe megy vagy pedig kiszolgál egy adott közegben hagyománnyal rendelkező olvasásgyakorlatnak/ot.”⁸ 19. századi románsorozataink egyes köteteit szemlélve valószínűsíthető, hogy a könyvkiadók számot vetettek megcélzott közönsé-

2 IMRE László, „Az *Etelka* fejlődéstörténeti funkciójának kérdéséhez: Bestseller és/vagy átmenetek kombinációja”, in IMRE László, *Irodalomalapítás és műfajfejlődés a 18–19. századi magyar irodalomban*, Magyar Esszék, 29–42 (Budapest: Nap Kiadó, 2015), 29.

3 „A 17–18. század regényét a kritikusok gyakran jellemzik vegyes műfajként. Kísérleti regénynek is nevezik, de a »totális« és az »enciklopédikus« jelzőt is alkalmazzák rá, mivel képes magába olvasztani rendkívül eltérő tartalmú szövegeket (szerelmi történet, politikai, filozófiai utalások, történeti ismeretek) és befogadja különböző »rövid« műfajok elemeit (levél, novella, filozófiai értekezés, portré, maxima, anekdota).” PENKE Olga, „Utószó”, in DUGONICS András, *Etelka*, kiad. PENKE Olga, Csokonai Könyvtár, Források, Régi Kortársaink 8, 409–456 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2002), 428.

4 IMRE, „Az *Etelka* fejlődéstörténeti...”, 31.

5 Uo., 33.

6 KESZEG Anna, „Elkönyvelni és beharangozni a sikert”, *Korunk* 16, 7. sz. (2005): 50–54, 50.

7 Uo., 51.

8 Uo.

gük olvasásgyakorlatával (vagy olvasásgyakorlataival), közzétenni kívánt kiadványakat pedig (már a kiadás szakmai műhelyében) ehhez mérten formálták. Megítélés szerint a külföldi forrásszövegeket sem véletlenszerűen választották ki. A románsorozatokat kiadó vállalkozások, a nyugat-európai könyvpiac populáris, nagy olvasóközönsséggel büszkélkedő szövegeinek hazai átültetésére irányuló kísérleteinek háttérében a magyarországi könyveladástól remélt receptív visszaigazolás működött, amely nem mellékesen az anyagi bevétellel is szoros összefüggésben állt.⁹ A szerzőközpontú megközelítés lehetőségének hiányában a kollektív szövegkorpuszok, jelen esetben a románsorozatok vizsgálatával kínálkozik esély a korszak sikerfogalmának megragadására. Mivel nem egy-egy konkrét szerző releváns alkotásáról vagy életművéről van szó, mi több, a vizsgálat tárgyául választott szövegcsoport szerzőinek kiléte nagyjából ismeretlen, a kérdéskör a kiadói stratégiák és a megvalósult eredmények összefüggésében közelíthető meg.

Forrás(vidék), szöveg(világ)

Az antik és középkori hagyományra visszatekintő hazugságtörténetek mindmáig legismertebb személye Münchhausen báró. A műfaj egyik sajátos változata, a történeti személy, Hieronymus Karl Friedrich Freiherr von Münchhausen (1720–1797) alakjához kapcsolt vidám anekdoták, túlzó nagyotmondások, képtelen történetek, háborús elbeszélések, vadászkalandok szövevényes hálózata számos feldolgozást élt meg. E történetek egy része elsőként 1781–83-ban jelent meg a *Vade Mecum für lustige Leute* ('Kézikönyv vidám emberek számára') című berlini anekdotagyűjteményben.¹⁰ Két évvel később a Németországból Angliába menekülő Rudolf Erich Raspe (1736–1794) a történeteket

- 9 Legutóbb a nemrégiben elhunyt Labádi Gergely foglalkozott részletesen a 18–19. századi románok történeti-poétikai, filológiai-textológiai, szövegszociológiai stb. kérdéseivel. Vö. LABÁDI Gergely, „A magyar regény adatbázisa”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Acta Universitatis Szegediensis* 32, 1. sz. (2016): 11–30; LABÁDI Gergely, „A pikareszk Magyarországon a 18–19. század fordulóján”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120, 2. sz. (2016): 178–190; LABÁDI Gergely, „A filológiai tudás formái”, in *Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. CZIFRA Mariann és SZILÁGYI Márton, Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium 55, 173–190 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2014); LABÁDI Gergely, „Könyvek távolról. A magyar regény 1807-ben”, *Irodalomtörténet* 95, 3. sz. (2014): 311–332; LABÁDI Gergely, „A Magyar Páméla és forrása”, in Kis János, *A Magyar Páméla*, kiad. LABÁDI Gergely, ReTextum 1, 7–42 (Budapest: reciti, 2014); LABÁDI Gergely és BALÁZS Péter, „Utószó”, in *Német Máté koma. 1792*, kiad. LABÁDI Gergely és BALÁZS Péter, 197–218 (Budapest: Balassi Kiadó, 2014); LABÁDI Gergely, „Zadig, Zádig, Cserei: Tudásformák a magyar regényben 1800 körül”, *Filológiai Közöny* 58, 4. sz. (2012): 369–395; LABÁDI Gergely, „A könyvbéli ember: A Fel fedezett titok mint érzékeny regény”, in *Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István és HEGEDÜS Béla, 277–291 (Budapest: reciti, 2011).
- 10 *Vade Mecum für lustige Leute, enthaltend eine Sammlung angenehmer Scherze, witziger Einfälle und spaszhafter kurzer Historien, aus den besten Schriftstellern zusammengetragen*, Theil 8 (Berlin: bey August Mylius, 1781), 92–101; *Vade Mecum für lustige Leute, enthaltend eine Sammlung angenehmer Scherze, witziger Einfälle und spaszhafter kurzer Historien, aus den besten Schriftstellern zusammengetragen*, Theil 9 (Berlin: bey August Mylius, 1783), 76–79.

kiegészítve angolul jelentetett meg összeállítást, immáron Münchhausen nevét is felüntetve kötetén.¹¹ A gyors siker következményeként már 1786-ban Gottfried August Bürger (1747–1794) felfigyel a báró kalandos történeteiben ígérkező rentabilitásra, ezért bővített formában, német nyelven közzétette *Wunderbare Reisen Des Freyherrn von Münchhausen*¹² című művét. Több kiadást megélve hatalmas közönségsikernek örvendett, a későbbiekben pedig számos feldolgozása született.¹³

Szabodon variálható, *ad libitum* szűkíthető, bővíthető szerkezete folytán a münchenhauseniáda gyors terjeszthetőségi potenciált rejtett magában. Előzményei nyugat-európai népszerűségét tekintve nem véletlen, hogy az 1805-ben Landerer Mihály kiadásában induló románsorozat, a *Téli és Nyári Könyvtár* első kötete tárgyául a Münchhausen-történetek első magyar nyelvű változatát választotta, *Báró de Mánx' lengyel orsz. confed. generálisnak a' tengeren, és szárazon tett Útazásai és tsudálkozásra méltó Történetei* címmel.¹⁴ Landerer elhatározásának háttérében egy progresszív kiadói „koncepció” valószínűsíthető, amely magába foglalta az értékesítési (ökonómiai) szempontok mellett a lefordítandó művek kiválasztását is. Elsőként Tolnai Vilmos hívta fel a figyelmet Báró de Mánx és Münchhausen történeteinek egyezésére!¹⁵

Az bizonyos, hogy a névvel nélkül megjelent *Báró de Mánx* nem pusztá fordítás, hanem részben honosítás, ami akkoriban nagy divat volt, hogy az idegen tárgynak többé-kevésbé hazai színezetet adjanak; itt is egyes fejezetek Árokszálláson, Szolnokon, Pesten, Budán játszódnak, említik az „új magyar Teátramot”, a „Rudas feredőt” s egyéb helyi és korabeli vonatkozásokat, melyek talán szintén alkalmasok volnának a fordító, átdolgozó kilétének megállapítására.¹⁶

Minthogy nem az eredeti német forrásszöveg pontos fordításáról van szó, a *Báró de Mánx* közvetlen forrását még nem tárta fel a filológiai kutatás, nem kizárható azonban annak lehetősége sem, hogy a magyar szerző olvasmányélményei alapján, saját rendszerezése szerint állította össze magyar nyelvű szövegét, szabadon válogatva a báró ka-

11 [Rudolf Erich RASPE], *Baron Munchausen's Narrative of his Marvellous Travels and Campaigns in Russia. Humbly dedicated and recommended to Country Gentlemen; and, if they please, to be repeated as their own, after a Hunt, at Horse Races, in Watering Places, and other such polite Assemblies, round the bottle and fireside* (Oxford: 1785).

12 [Gottfried August BÜRGER], *Wunderbare Reisen zu Wasser und Lande, Feldzüge und lustige Abentheuer des Freyherrn von Münchhausen, wie er dieselben bey der Flasche im Cirkel seiner Freunde selbst zu erzählen pflegt. Aus dem Englischen nach der neuesten Ausgabe übersetzt, hier und da erweitert und mit noch mehr Kupfern gezieret* (London [Göttingen]: 1786).

13 Vö. GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1941), 348–351; KÁSZONYI Ágota, „Münchhausen”, in *Világirodalmi lexikon*, főszerk. (I–XI): KIRÁLY István, (XII–XIX.): SZERDAHELYI István, (XIII–XIX.): JUHÁSZ Ildikó, 19. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970–1996), 8:708.

14 *Báró de Mánx' lengyel orsz. confed. generálisnak a' tengeren, és szárazon tett Útazásai és tsudálkozásra méltó Történetei. Öszve-szedettek, és magyar nyelven kiadattak hiv unokája által* (Pozsonyban és Pesten: Fűskuti Landerer Mihálynál, 1805). Vö. GYÖRGY, *A magyar regény...*, 345–351.

15 TOLNAI Vilmos, „Báró de Manx és Münchhausen”, *Irodalomtörténet* 23, 1–2. sz. (1934): 21–24.

16 Uo., 23. (Kiemelés tőlem – B. N.)

landos történeteiből. A névváltoztatás kapcsán Tolnai arra világít rá, hogy minden más nyelvű fordítás vagy átdolgozás megtartotta az eredeti Münchhausen nevet, csupán a magyar kiadásokban szerepel Báró de Mánx néven, amely a latin *mendax*, azaz 'hazug' szó anagrammájából eredeztethető fordítói lelemény.¹⁷ Mindazonáltal a hazai könyvpiacra a kötet kelendőségéről tesz tanúbizonyságot az a tény, hogy a románsorozat első kiadványaként rövid időn belül három kiadást ért meg.¹⁸ A kötet negyvennégy részre oszta, a magyar viszonyokhoz alkalmazva veszi számba a klasszikus münchenhauseni kalandokat: a történetek alapmotívumait többnyire megtartja eredeti formájukban, mellékszálakkal és különböző magyarországi utalásokkal tarkítva a narrációt. Ekképp kaphatunk információt aktuális történelmi eseményekről, többek között a francia forradalomról,¹⁹ a Nelson admirálissal folytatott beszélgetés során az angolok és franciák jövődöbéli egyiptomi konfliktusáról,²⁰ vagy épp marginális utalást Beleznayné Podmaniczky Anna Mária pesti szalonjáról.²¹ További figyelemre méltó tény, hogy kínai utazása során különös társai akadnak, akiket szolgálataiba fogad. Mindegyikük csodás tehetséggel rendelkezik, messzelátó, gyorsan futó, vagy épp hihetetlenül erős.²²

17 Uo., 24.

18 1805¹, 1809², 1813³.

19 „Már ekkor nagy divattyában volt a' Zenebona; én tehát ne-hogy valamely módon a' Gilotinhoz közelítsek, 's ott' hagyjam a' fogamat, egy tsobolyót vásároltam, 's az útszakon pálinkát kezdettem árúlgatni. A' miket itten ezzel az alkalmatossággal láttam, vagy láthattam, írva vagynak a' Revolutions almanáchban; ottan akár mikor-is olvashatjátok.” *Báró de Mánx...*, 192–193.

20 „Más nap' meg-látogattam Nelson Admirálist, 's Asiában, Áfrikában esett történeteimet szór-szálig el-beszéllettem ő Nagyságának. Minden beszédimre figyelmeztet, és némelly történeteimet tsudálta; sőt ditsérte-is, némellyekben pedig mosolygott. Végtére megkért, hogy Egyiptomról, 's ennek fő városairól Kairóról, és Alexandriáról bővebben tudósítanám őtet. Én nem kértem magamat sokáig; hanem Alexandria, úgy mondtam, egy nyomorult motskos Török város a' közép tenger' partján közel a' Nilus' vizéhez, a' hól az a' tengerbe szakad. Egynehány apró metseteken kívül semmi jeles épület nintsen benne, ki-vévén azt a' híres könyv-tárat, mely ennek előtte több mint ezer esztendőök előtt porrá égett. [...] A' Törökök, valamint mindenütt, úgy itt-is restek, túnyák, álmosok, dologtalanok, és ostobák. Semmi más nemzet, egyedül a' Brittusok használhatnák ezt a' helyet igazán; meg-is érdemli, hogy az Angliai Kormány-szék azt figyelmetesebb szemmel tartsa, mert a' mint egynehány esztendőök előtt Toulonban hallottam, a' Frantziák nagyon ásítognak utánna; és félő, ne-hogy valamely keresett szín alatt, minek-előtte híre támadjon, azt nem sokára el-foglalják.”

Az admirális válasza előrevetíti a későbbi fegyveres harcokat: „Köszönöm Nagyságodnak mind ezen tudósításait, felele Nelson, még meg-történhet, hogy azokat használni fogom; *ha pedig a' nyúghatatlan Frantziák történetből meg-előznek, az én gondom léssen őket onnant ismét ki-verní, és haza kergetni.*” *Báró de Mánx...*, 168–170. (Kiemelések tőlem – B. N.)

21 „Mivel pedig még tsak tizen-két óra volt, és az asztal terítettlen, addig-is újra pipára gyújtottak, 's által sétáltak a' Generális Beleznainé' kertyébe. Itten mulatták magokat ama' szép dűledéket ábrázoló toronyban, míg egygyent ütött az óra, és a' szolga ebédre hívta őket.” *Báró de Mánx...*, 173. Vö. SZILÁGYI Márton, „Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária irodalmi szalonja: legenda és valóság”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 6. sz. (2015): 769–777.

22 BERZE NAGY János, *Magyar népmesetípusok*, 2 köt. (Pécs: Baranya Megye Tanácsának Kiadása, 1957), 2:23–30. A proppi funkcióisorban a különleges képességgel rendelkező segítőtársak felbukkanása általában a hős birtokába kerülő varázseszközök mozzanatában kap helyet (Z). „Ha a hős megszerezte a varázseszközt, a következő lépés az alkalmazás lesz, ha pedig élőlény kerül a kezébe, a segítségnyújtás következik a hős parancsára. Ezzel a hős külsőleg teljesen elveszti jelentőségét: ő maga nem cselekszik, a segí-

A mitikus alakok, a nemzetközi mesekincs archetipikus karaktereinek szerepeltetése eleven kapcsolatot feltételez a hazugságtörténetek jelen dolgozatban szereplő műfaji változata és a népmesei-mitológiai hagyomány között (a mozzanat egyébként az eredeti bürgeri változatban is felfalálható, *Läufer, Horcher, Schützen, Starcken* és *Windmacher* néven szerepeltetve a segítőtársakat).²³ A nálunk *nagyivó, nagyevő, kengyelfutó, céllövő, messzelátó, fagygerjesztő, fűvő, teherhordó* alakokban manifesztálódó, emberfeletti képességekkel rendelkező úti- vagy segítőtársak többnyire a nehéz feladat elé állított hős megsegítésében kapnak szerepet, aki így a rábízott feladatokat sikeresen viszi véghez.²⁴ Olyan jelenségről van tehát szó, melynek különböző transzformációi a magyar népmesei (később szépirodalmi) hagyományt sem hagyták érintetlenül, ehhez pedig a *Báró de Mánx* szövegváltozatai is eredményesen kapcsolódtak.

Háromszori kiadása azonban nem bizonyult elegendőnek. Hamarosan a rivális pesti nyomdász, Trattner János Tamás is felismerte a kiadványban rejlő lehetőségeket, s újabb fordításban tette közzé Münchhausen történeteit.²⁵ Látszólag tudatosan kerülte a névegyezésből adódható félreértéseket: hősének a Báró de Mánx helyett a Báró Nyargalóci nevet adta. E fordítás készítőjének kiléte szintén ismeretlen. Ellentétben a *Báró de Mánx* lazább szerkezetével, sokkal szorosabban kezeli német forrásművét, következetesen ragaszkodik annak szerkezeti vonalaihoz. Mindazonáltal az előző kötethez képest ebben tényleges önreflexív utalásokat találhatunk a báró személyére²⁶ és hihetetlen történeteinek igazságértékére vonatkozóan.²⁷ Egy későbbi átdolgozás még a *Valóságos mesterség* önreflexív jellegén is továbblép: a *Tündértár vagy is Báró Demánx gondűző kalandjaiban*²⁸ gyakorlatilag az ironikus önreflexivitás és a báró kontemplatív megjegyzései veszik át a központi szerepet, háttérbe szorítva a kalandok narratív

tőtárs végez el mindent helyette. A hős morfológiai jelentősége mégis igen nagy, mivel az ő szándékai szabják meg a mese menetét. A hős szándéka nyilatkozik meg a segítőtársaknak adott parancsokban...” Vlagyimir Jakovlevics PROPP, *A mese morfológiája*, ford. SOPRONI András, Osiris könyvtár (Budapest: Osiris Kiadó–Századvég, 1995²), 53.

23 [BÜRGER], *Wunderbare Reisen...*, 82–86.

24 Vö. PROPP, *A mese...*, 79–83.

25 *Valóságos mesterség úgy hazudni hogy érdemes legyen kinyomtatni, vagy Báró Nyargalócinak tsudálatos útazása* (Pesten: Trattner János Tamás Ts. K. pr. Könyvnyom. betűivel és költségével, 1815). Vö. GYÖRGY, *A magyar regény...*, 415.

26 „én mindég híres voltam, mind az én lovaím, kutyáim, és fegyvereim, különös voltokra nézve, mind azon módra nézve, hogy azokat mindég kéznél tudtam tartani; úgy annyira, hogy méltán ditsekedhetem azzal, hogy minden az erdőben, mind a’ mezőkön és réteken, nevemnek elég nagy ditsó emlékezetet szereztem.” *Valóságos mesterség...*, 15.

27 „Sok útzások némellykor többet szoktak írni, mint a’ mennyit igazán tapasztaltak; azért nem tsuda, ha az Olvasók el nem hisznek mindent. Hogy ha tehát az én Olvasóim között is találatnék vagy egy, ki ezen igazságokban kételkedne, úgy kénteleníttem az ő kétségeskedéséért ötet szívesen kérni, hogy addig távozzon, míg a’ Tengeri Történeteimet elkezdtem; mert azok még tsudálatosabbak, ámbár éppen olyan igazak.” *Valóságos mesterség...*, 29–30.

28 *Tündértár vagy is Báró Demánx gondűző kalandjai. 99-dik kiadás huszonkét képpel. Vernett után* (Kolozsvárt: Nyomatott az Ev. Ref. Főiskola betűivel Ifj. Tilsch János által, [1835]). Vö. GYÖRGY, *A magyar regény...*, 507. Kései átdolgozása: *Báró de Manx vizen, szárazon és a levegőben, gyalog és lóháton, háboruban és békében való egyedül igaz élményei. Meséli ő maga. A hat kép hat éves fiának a híres festő gatyafinak eredeti rajzaik. 99. egyedül jogszerű kiadás* (Pest: Lampel Róbert, 1859).

dominanciáját. A *Tündértár* Báró de Mánxa bőbeszédűbb, elkalandozik a tekintete, bizonyosát kíván tenni szavai hitelességéről, győzködi olvasóközönségét, eszmeputatással, elmélkedéssel, morális tanácsokkal tűzdeli meg a kalandok sorozatát. Bizonyos szöveghelyeken csak általánosságokban beszél, nem jellemző rá a korábbi változatok szikár tömörsége. Minden kalandot, rendkívüli eseményt egy-egy morális summával nyugtáz, gyakran társadalomkritikai szövegeket megütve.²⁹ Kalandos élete már vele szinkron időben ismert – valóságos hírességként kezelik, története szűles körben közismertek –, így az ehhez kapcsolódó kiszólások révén válik igazolttá a narrációban a számtalan képtelen história.³⁰ Mindazonáltal hosszasan elmélkedik afölött, hogy története igazságtartalmát minden olvasó vagy hallgató igaznak, valóságosan megtörtént eseményeknek ismeri el, s ez gyakran önreflexív szövegekben mutatkozik meg:

Nem mind igaz, mit az emberek rovásra hazudnak; 's örökös kár, hogy sokan a' valóságot a' mesétől, a' történetet a' költeménytől megkülönböztetni nem tudják!³¹

Ebben a változatban említik meg *expressis verbis* a német Münchhausen-történetet, ironikusan kétségbe vonva eredetiségét:

Noha nem éppen fő nélkül, de erős főtörés nélkül is elgondolhatni, mi keservesen esik egy magas szellemű úri embernek, a' világ hírneve hőségnek, s' dicső tettei által a' halhatatlanság országába magát ezer szobrok által beavatott vitéznek, midőn az ő rémletes kalandjait valami német író, egy a' nap alatti világban tudtomra soha nem is létezett báró Münchhausennek tulajdonítja. – Pedig nincs különben barátim, az óriási hírcsonkítás rajtam történt.³²

Átdolgozásai mellett hamarosan feltűnik a münchenhauseniáda első önálló, a báró személyéhez már csak utalásszinten kapcsolódó változatának magyar nyelvű kiadása. A *Szajás Péter Úrnak ama híres B. de Mánx Keresztfiának, hadi, vadászat és útazásbéli nevezetes és ritka tapasztalásai 's történetei*³³ című kötet előszava a korábban megjelent Báró de Mánx-történetek ismeretére épít („mert reményilem láttad már B. de Mánx, 's Schusztér Lipli történeteit”),³⁴ erre alapozza a jelen kötet befogadását, reflektív (bár a

29 *Tündértár...*, 19.

30 Uo., 27.

31 Uo., 40.

32 Uo., 73–74.

33 *Szajás Péter Úrnak ama híres B. de Mánx Keresztfiának, hadi, vadászat és útazásbéli nevezetes és ritka tapasztalásai 's történetei. Német nyelvből véve* (Pesten és Posonyban: Fűskuti Landerer örökösének betűivel, és költségével, 1817). Késői átdolgozása: *Mulatságos hadi, utazási és vadász kalandok. Szárazon, vizen és levegőben. Elbeszélte Szajás Péter. Régi eredeti után átdolgozta Erdélyi István* (Debrecen: Telegdi, 1874). – Vö. György, *A magyar regény...*, 426–427. A mű forrása egy ismeretlen német szerző tollából származó münchenhauseniáda: *Seltame Reisen und Abenteuer von Herrn Peter von Großmaul, Taufpathen Münchhausens* (Peru [Wien]: 1812).

34 *Szajás Péter...*, 3. A szerző az első magyar nyelvű Eulenspiegel-kötetre utal: [HOLOSZOVSKY Imre], *Amaz Ország-szerte elhíresült, néhai nevezetes Susztér Liplinek élete, tettei, dévaj, és tzégéres Furtsaságai. Huszon-*

hagyományos bevezetők retorikai formuláit alkalmazó) előszavában tisztázva, hogy műve nem szoros fordítás, hanem kompiláció. Miközben a románok olvasásának káros és hasznos voltáról értekezik, különbséget téve a különböző romántípusok között, említést tesz arról – igazolva az új típusú münchhauseniáda kiadásának legitimitását –, hogy a korábbi *Báró de Mánx* már három ízben került sajtó alá. Ennélfogva evidenciaként tételeződik számára, hogy olvasóközönségünk nagy igényt támaszt a kalandos, hihetetlen történetekkel szemben.³⁵ Szempontunkból leglényegesebb kérdést önmaga és műve igazolására teszi fel: „*miért kapóssak hát az ilyen fillentésekkel, 's hestoriákkal tellyes könyvetskék? – 's miért szeretik ezeket a könyvnyomatók legjobban?*”³⁶ Meglátása szerint a „mélyen beható ítélettel nem igen bíró, – szép literaturai izlést nem igen kereső”³⁷ falusi népréteg, s többnyire a könnyed szórakoztatást igénylő nők, „a’ majorság és konyha körül sürgölődő eleven vérű falusi fehér nép”³⁸ számára jelenthet olvasmányélményt az ilyen típusú kötet. Bár nyíltan utal a hazugságtörténetek esztétikai ismerveivel kapcsolatos (ellen)véleményére, a kötetek népszerűségét nem ítéli el, a széles olvasóközönség nevelésének eszközeként tekint Báró de Mánx (és sorstársai) történeteire.³⁹ Erre nézvést teszi nyilvánvalóvá, hogy a Báró de Mánx név ismertsége már piaci húzóerőt is generálhat: „De Mánx meg érdemli azt, hogy az ő keresztfia tettei is a’ feledékenységtől megmentessenek; és hogy az ő neve, ezen könyvetskémnek is már elég kedvellőket fog szerezni.”⁴⁰ Utalásai és hivatkozásai az 1805-ben megjelent *Báró de Mánx* kötetre⁴¹ egy olyan előfeltételezést szemléltetnek, amely szerint a híres előd felmutatása nem csupán a jelen kötet befogadását teheti könnyebbé, de ráirányíthatja a figyelmet a teljes szövegcsoporthoz is, az eltérő stílusú és terjedelmű, de mindig a populáris regiszterben megszólaló változatok sokaságára. S minthogy ez a jövőbeni tervekhez is releváns kitétel, előre beharangoz egy következő, csodás történeteket tartalmazó kötetet, de némi megkötéssel, megjelentetését ugyanis a jelen kötet sikeréhez köti: „az én hajós társam, tőle lett elválásomtól fogva volt történeteit beszélte nekem elő; *de a’ mellyeket a’ jó szívű olvasókkal akkor fogunk közleni, ha ezen most ki adott tsuda történeteket már annyiszor el olvasták, hogy szinte könyv nélkül fogják tudni.*”⁴² Történetei között nincs folytonosság, sem ok-okozati összefüggés, javarészt egymás mellé illesztett, különálló szüzsék halmaza; a végén gyakorlatilag egyetlen lezáratlan bekezdéssel rekeszti be a művét.

A közismert(ebb) münchhauseni alaptörténeteket többnyire különösebb változtatások nélkül felhasználó adaptációk szerkezeti egyenetlenségét a *matéria* szuplementer,

öt szakaszokban foglaltatva, ugyan annyi fametszésekkel ékesítve, az Olvasónak multságára nyájossan öszve-szedetve (Pesten: Hartleben Konrád Adolf Könyvárúsnál a’ Vátzi utcában, 1808).

35 *Százjas Péter...*, 6.

36 Uo., 9. (Kiemelés tőlem. – B. N.)

37 Uo.

38 Uo.

39 Uo., 9–10.

40 Uo., 13.

41 Uo., 11.

42 Uo., 130. (Kiemelés az eredetiben. – B. N.)

(aktuálpolitikai, közéleti, történelmi, kulturális, irodalmi stb.) utalásokkal, önreflexív megnyilatkozásokkal történő kiegészítésének gyakorlatával, valamint a hazugságtörténet műfajának belső működésmódzataival magyarázhatjuk.

„*Lügendimension*”⁴³ (kontextusok, kontaktusok)

Barta János Arany epikus költészetét érintő elemzéseiben a *dimenzió* fogalmára alapozza értelmezését. Harald Weinrich nyomán, de a terminusnak szélesebb értelmet keresve dimenzióknak nevezi „a valóságnak egy kisebb méretű, a nagy egységbe illő, de belőle mégis kiszakadt tartományát, terét, világocskáját, amely az empirikus valóságtól elütő valamely speciális törvény vagy aspektus uralma alatt áll”.⁴⁴ Minden dimenzióknak megvan a maga konvencionális szabályrendszere, törvénye, valóságigénye,⁴⁵ a szempontunkból lényeges *Lügendimension* tehát egy eleve fiktív (bizonyos értelemben *irreális*) dimenzióként határozható meg, ahol „a lódítás, a tudva valótlanosság, a megjárt szott képtelenség törvényei uralkodnak”.⁴⁶ Minthogy a realitásnak, a valószínűségnek és az elhíhetőségnek műfajonként (s korszakonként) más szabályai érvényesülnek,⁴⁷ a hazugságtörténetekben megkerülhetetlen problémaként jelentkezik *valóság és elképzelt* eredendő ambivalens kapcsolata.⁴⁸ Harald Weinrich utal rá, hogy az egyértel-

43 HARALD WEINRICH, „Das Zeichen des Jonas: Über das sehr Große und das sehr Kleine in der Literatur”, *Merkur. Deutsche Zeitschrift für Europäisches Denken* 20, 8. sz. (1966): 737–747, 740.

44 BARTA JÁNOS, „Arany János és az epikus perspektíva”, in BARTA JÁNOS, *Arany János és kortársai I.: Arany-tanulmányok*, vál. IMRE LÁSZLÓ, Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium 27, 25–58 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2003), 27.

45 Uo., 28.

46 BARTA JÁNOS, „A nagyidai cigányok értelmezéséhez”, in BARTA JÁNOS, *Arany János és kortársai I.: Arany-tanulmányok*, vál. IMRE LÁSZLÓ, Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium 27, 232–248 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2003), 235.

47 Uo., 234–235.

48 Arnold Gehlen szerint a nyelv mindig lehetővé teszi, hogy a *kitalált* átvegye a *valóságos* helyét, anélkül, hogy ezt jelezné, ugyanis a nyelv „nem tesz különbséget az *elképzelt* és a *valóságos* dolgok között, s éppen ezáltal tudatunk számára mindig újra elmosza a valóság és a képzet különbségét.” ARNOLD GEHLEN, *Az ember természete és helye a világban*, ford. Kis János (Budapest: Gondolat Kiadó, 1976), 366. (Kiemelés az eredetiben.) A Gehlen gondolatmenetét hasznosító S. VARGA PÁL a valóság nyelvi megalkotottságának kérdéskörét érintő tanulmánya arra az előfeltevésre alapozódik, mely szerint a *verbális valóság* a külsőt és a belsőt (vagyis a tapasztalt külvilágot és a tapasztalatszerző tudati struktúráját) elválaszthatatlan egységként leképező modellként határozható meg. S. VARGA PÁL, „A valóság nyelvi megalkotottságának tudatosodása a 19. század második felének magyar elbeszélő irodalmában: Elméleti-módszertani bevezető egy szövegcsoporthoz”, in *Tanulmányok a klasszikus magyar irodalom köréből*, szerk. GÖNCZY MONIKA és IMRE LÁSZLÓ, Studia Litteraria: a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének kiadványa 48, 192–211 (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2010), 193. Ennélfogva a „*valóság*” és a „*fikció*” alapvető viszonya is átrendeződik, a fikciót az emberi modellalkotás második fázisaként tüntetve fel. S. VARGA PÁL, „A valóság nyelvi megalkotottságának...”, 195. Befogadói oldalról szemlélve „a fikciós alkotás modellszerűsége azért idézi fel óhatatlanul a valóság benyomását az olvasóban, mert strukturálisan megfelel a verbális valóság mint modell felépítésének és működésének. Ezért lehetséges, hogy a műalkotás befogadása tapasztalattá váljék, s hogy e tapasztalat »felülírja« a

műen túlzó, a *valószínűség* arisztotelészi szabályát átlépő felnagyítások vagy lekicsinnyítések rámutatnak a fikció és a(z elképzelhetetlen) hazugság dimenzióeltolódására (*Dimensionsverschiebung*), ennek regisztrálása és felismerése pedig alapvető befogadói attitűd (kell, hogy legyen), a mértéktelen túlzásnak a laikus(abb) befogadók számára is érzékelhetőnek kell lennie az olvasás folyamatában.⁴⁹ Ekképp a befogadói valóságészlelést különösen intenzív hatások érhetik a többszörösen fikcionalizált, valóság és elképzelt viszonyt reflektív módon ábrázoló irodalmi műfajok felől. A hazugságtörténetek különböző típusai ilyen provokatív mechanizmusokat érvényesítenek a korabeli befogadók valóságtudatával és észlelésével történő „találkozásaik” során. Mitikus, népmesei képzeteket, szűkebb körökben közköltészeti hagyományokat építettek be, s olyan befogadói attitűdöt váltottak ki, amely a valóságvonatkozás tekintetében differenciált befogadói szemlélet érvényesítését követelte meg. Báró de Mánx idézett önreflexív kiszólásai, ironikus utalásai a történetek igazságértékére vonatkozóan egytől-egyik ennek a provokációnak a szegmentumai. Nem véletlen tehát, hogy a hazugságtörténetek széles értelemben vett típusa *Lügendimension*ként, önálló, egyéni szabályrendszerait és valóságkonvencióit érvényesítő (deklaráltan a valósággal összeegyeztethetetlen) univerzumnaként jelenik meg a 18–19. századi olvasóközönség tekintete előtt. Mivel befogadásuk folyamatában „a valóságelv alárendelődik az élvezet elvének”,⁵⁰ erőterében könnyedén utat találhattak a műfaj különböző képviselői a populárisabb olvasmányanyag iránt érdeklődő közönséghez. S tekintve, hogy az állandóan variálódó, formálódó hazugságtörténet *relatív* népszerűségnek örvendett a 18–19. századi olvasóközönség körében, megkockáztathatjuk, hogy az előzetes benyomások után az olvasók egy része képes volt a fikciót fikcióként olvasni és értelmezni, elfogadni a szövegben működő konvenciók csak a szövegre vonatkoztatható érvényességét, s ezáltal élvezetes esztétikai tapasztalattá „konvertálni” olvasmányélményeit.

Célszerű röviden ismertetni azt a több évszázados hagyományt, amely ezt az összetett dimenziót alakította. A hazugságtörténet elbeszélői szerkezetét rendszerint több, kisebb történet, anekdota képezi (főbb témái: csodálatos halászat, vadászat, tengeralatti országok felfedezése, óriási méretű élőlények, háborús kalandok, obsitostörténetek, rendkívüli személyek, tettek, szokások stb.). Jelentős részük az antik hagyományban

befogadó valóságtudatát.” S. VARGA, „A valóság nyelvi megalkotottságának...”, 196. S. Varga Pál szerint a befogadó valóságtudatának „felülírásában” ragadható meg a fikciós alkotások funkciójának lényege, Gehlen megfogalmazásával élve, „az észleletek és a képzetek azonos síkra vetítésének antropológiai teljesítménye [...] az emberi lény létfeltételei közé tartozik”, ugyanis a cselekvéseit a jövő felé irányító lény számára az elképzelt és a valóságos szituációk különbségének átmenetileg feloldhatónak kell lennie. GEHLEN, *Az ember természete...*, 367; S. VARGA, „A valóság nyelvi megalkotottságának...”, 196. Bár az irodalmi alkotás csak átmenetileg függeszti fel a verbális valóságban érvényes elhatárolásokat, a befogadás során szerzett tapasztalat befolyást gyakorolhat a valóságra. „Az irodalmi szöveg elvileg csak átmenetileg függeszti fel a verbális valóságban érvényes elhatárolásokat, az esztétikai tapasztalat lényege azonban éppen az, hogy a képzetek és az észleletek közötti kölcsönhatás következtében a befogadó már nem tud ugyanabba a (verbális) világba visszatérni, amelyből a mű világába belépett.” S. VARGA, „A valóság nyelvi megalkotottságának...”, 196.

49 WEINRICH, „Das Zeichen des Jonas...”, 740.

50 Northrop FRYE, *A kritika anatómiája*, ford. SZILI József (Budapest: Helikon Kiadó, 1998), 66.

gyökerezik, utóbb más szüzsétípusokkal, münchhauseniádákkal kontaminálódott.⁵¹ Sokoldalú műforma, a legkülönbébb formákban variálódhat. „Lényegi vonása: a történet elbeszélője vagy hőse a valóságban tényszerűen megtörténtként ad elő olyan kalandokat, eseményeket, amilyenek pedig a valóságban nyilvánvalóan nem fordulhatnak elő, ill. az adott társadalmi köztudat szerint hihetetlenek, képtelenek.”⁵² A történetek témái reális, megszokott tárgyak, állatok, személyek, események, melyeket képtelen, túlzó dimenziókkal jelenítenek meg – többnyire egyes szám első személyű referáló nézőpontból. „Magukat a történeteket úgy mondták el, mint látott, megtapasztalt, vagy E/1 személyben elvégzett cselekedeteket, egyszerűen kiteljesítve a fantasztikus képtelenségeket, s mint ilyeneket igaznak, bár nem reálisnak mutatták be, valamint distanciát teremtve térben és időben, hogy érvényesüljön a szórakoztató fikció, megmozgatva a hallgatóság fantáziáját, lebilincselje az érdeklődést.”⁵³ Turóczy-Trostler József mutatott rá, hogy a hazugságtörténet és a körébe tartozó változatai mindig és mindenütt úgyszólván ugyanabban az egy szűk motivikus és tipológiai körben mozog, ugyanazzal a néhány uralkodó képzetel dolgozik. Megállapítása folytán így válhat felismerhetővé, hogy „a klasszikus antik ős (Lukianos: *A hazugságkedvelő*) és a klasszikus német utód (Münchhausen), Plautus miles gloriosusa, Brantôme spanyol katonája és Gryphius Horribilicribrifax meg Daradiridatumtaridese, a francia Perrenet és a magyar obsitos, a Gasconiana hőse meg a zsidó Bar Bar Channa másképpen, más hanglejtéssel, de lényegében egy törvény szerint hazudik.”⁵⁴

A *Magyar népmesekatalógus* több münchhauseni hazugságtörténetet is regisztrál a magyar népmesekincsben: az embert madarak viszik a levegőben (AaTh 1881),⁵⁵ a vad kifordítása (AaTh 1889 B),⁵⁶ fa nő ki a meglőtt állatból (MNK 1889 D),⁵⁷ leszállás az égből, sodort kötélen (AaTh 1889 E),⁵⁸ a hal által elnyelt ember (AaTh 1889 G – a típusban a mesei és a biblikus hagyomány kontaminálódása figyelhető meg),⁵⁹ égbenjárás (AaTh 1889 K),⁶⁰ kettévágott és összefoltozott ló (AaTh 1889 P),⁶¹ az ember az üstökénél fogva húzza ki magát a vízből (MNK 1889R^X),⁶² vadkacsafogás zsineggel (MNK 1894A^X),⁶³ fá-

51 KÁKOSY László, RAJ Tamás, KOVÁCS Endre és KURCZ Ágnes, „hazugságtörténet”, in *Világirodalmi lexikon*, főszerk. (I–XI) KIRÁLY István, (XII–XIX:) SZERDAHELYI István, (XIII–XIX:) JUHÁSZ Ildikó, 19 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970–1996), 4:299.

52 Uo., 299–300.

53 Kovács Ágnes, szerk., *Magyar népmesekatalógus: A magyar hazugságmesék katalógusa (AaTh 1875–1999)* (Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1989), 10–11.

54 TURÓCZI-TROSTLER József, *Fenekkel felfordult világ: Tanulmány a mesés képzetek történetéből* (Budapest: Ranschburg Gusztáv, 1942), 6. (Kiemelés az eredetiben. – B. N.)

55 *Magyar népmesekatalógus...*, 56.

56 Uo., 69–70.

57 Uo., 70.

58 Uo., 70–71.

59 Uo., 73.

60 Uo., 73–76.

61 Uo., 78–79.

62 Uo., 79.

63 Uo., 83–84.

hoz szegezett állat (AaTh 1896),⁶⁴ az állat kiugrik a bőréből (AaTh 1898^x),⁶⁵ medvefogás kocsirúddal (MNK 1896A^x),⁶⁶ felszerszámozott medve vagy farkas (AaTh 1910).⁶⁷ Ezek ismeretében tanulságos a katalógus figyelmeztetése, mely szerint a különleges sajtóságok túlzásaira épülő münchenhauseniádák „szorosabb vagy tágabb párhuzama mutatható ki a magyar hazugságmese anyagában, de épp a lazább kapcsolatok esetén felmerül, hogy a Münchenhausen utazások megjelenésénél korábbi hagyomány befolyásolhatta már magukat a münchenhauseniádákat is, s hathatott a későbbi, folklorizálódott, szóbeliségben élő meseanyag is az azoktól eltérő, késő, részben 20. századi megfogalmazásokra”.⁶⁸

Hogy Báró de Mánx hihetetlen történetei utat találtak a népszerű kiadványok között a hasonló típusú olvasmányok közönségéhez, az épp a mitikus-mesei képzeteket előhívó szöveghagyomány és a szépirodalom keresztmetszetében helyet foglaló hazugságtörténetek kulturális regiszterek közötti mozgásával válik megragadhatóvá. Innen nézve tanulságokkal szolgálhatnak Margócsy István a *Szigvárt* folklorizálódásának kapcsán megfogalmazott mondatai, ráirányítva figyelmünket a népszerű szövegek hasonló jellegű áramlásának tényére: „ha a kultúrantropológia oldaláról nézzük, fontos adalékot találunk benne arra nézve, hogy a »magas művészet« lesüllyedése» mily korán elkezdődött [...]; ám ha az irodalomtörténet oldaláról nézzük, arra kell rájöttünk, mily sokáig élhettek és hathattak lappangva oly irodalmi művek is, melyeknek szerepét pedig, talán túl egyszerűen és leegyszerűsítetten, nemigen szoktuk sem becsülni, sem számon tartani”.⁶⁹ A populáris kultúrával szoros rokonságot tartó népi kultúrához való *leszállás* (s ennek inverzeként a *felemelkedés*) a kulturális változások érzékeltetésére alkalmas fogalmakként megelőlegezik annak az *akkulturációs* folyamatnak a lényegét, „amely a népi kultúrát egyrészt folklorizálja, másrészt pedig, megszabadítva a »vállalhatatlannak« deklarált jellegzetességeitől, az elit kultúra szférájába emeli, mint a nemzeti irodalom éltető-íftető forrását”.⁷⁰ A korábbi próbálkozásoktól eltérően a 19. századi akkulturációs folyamat nem negatív céllal, erőszakos megszüntető szándékkal fordult a népi kultúra felé, hanem a termékeny „vérfrissítés”, a kulturális „regeneráció” gondolatiságával átitatott program szellemében.⁷¹ Ennek az akkulturációs mechanizmusnak Milbacher Róbert három módozatát különíti el: (1) *kirekesztés, korlátozás*: az elit kultúra számára vállalhatatlan jellemzők elutasítása; (2) *helyettesítés*: az autentikusnak gondolt népi jellemzők helyettesítése az elit kultúra által ellenőrzött „irodalmi” népiessé; (3) *denaturáció, sterilizáció*: az integrálni kívánt népies tematika, hangvétel, műfaj feltöltése az elit kultúra szempontjaival.⁷² Következésképp a népiesség nemze-

64 Uo.

65 Uo.

66 Uo.

67 Uo., 87.

68 Uo., 19.

69 MARGÓCSY István, „Szigvárt apológiája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102, 5–6. sz. (1998): 655–667, 655.

70 MILBACHER Róbert, „...Földben állasz mély gyököddel”: *A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és póriás hagyományának vázlata* (Budapest: Osiris Kiadó, 2000), 28.

71 Uo.

72 Uo., 48.

ti költészetté (s a horizontot kiszélesítve: nemzeti irodalommmá) történő előléptetése, a műirodalomhoz való hasonítás során (s annak következtében) szükségszerű feladatnak mutatkozik a népies jellegzetességek átalakítása, bizonyos sajátosságok elutasítása.⁷³ A leszállás és felemelkedés dichotóm jelenségeinek regisztrálása az irodalmi szövegek regiszterek közötti áramlásának kultúrantropológiai analizisét tenné szükségessé, erre azonban a jelen dolgozat keretei közt nincs lehetőség. Ugyanakkor annak tudatosítása is elengedhetetlen, hogy a szövegek nem változatlanul áramlanak a különböző társadalmi rétegek és kulturális regiszterek között, hanem rendszerint az új helyzetekhez, körülményekhez alakítva jelennek meg. Ennek kapcsán figyelmeztet Peter Burke az ún. „süllyedésmélet” ellentmondásaira, hangsúlyozván a megközelítésmód mechanikus voltából eredő szemléleti „rövidzárlat” veszélyeit.⁷⁴ Másrészt a „süllyedésmélet” „másik fogyatékosága, hogy figyelmen kívül hagyja az ellenirányú, a felső társadalmi szintek felé irányuló mozgást”,⁷⁵ dacára annak, hogy irodalmi művek sok esetben hagyományos népi műformákból ihletődnek, s integrálnak elemeket a magas irodalmi regiszterbe. Adott témák, motívumok oda-vissza vándorlásának regisztrálása⁷⁶ a két hagyomány (ti. a művelt kevesek „nagyhagyománya” és a népi kultúrát mintázó „kishagyomány”⁷⁷) közötti kölcsönhatások (leszállás és felemelkedés mint ekvivalens jelenségeknek) figyelembevételére készíti a kutatót. Ekképp kerülhetnek látóköriinkbe a hazugságtörténetek motívumkészletét hasznosító magyar nyelvű művek, pl. Gvadányi (*Rontó Pál*),⁷⁸ Vörösmarty (*A holdvilágos éj*),⁷⁹ Garay (*Az obsitos*)⁸⁰ vagy Petőfi (*János*

73 Uo. Ehhez lásd még: S. VARGA Pál, „Akkulturációs stratégiák a 19. századi magyar irodalomban”, in S. VARGA Pál, *Az újrászótt háló: Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban*, 28–37 (Budapest: Ráció Kiadó, 2014), 29–33.

74 Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, ford. BÉRCZES Tibor (Budapest: Századvég Kiadó–Hajnal István Kör, 1991), 80.

75 Uo., 81.

76 Például a népi kultúrából merített ihletek alapján megalkotott mű bizonyos elemei, leegyszerűsített formában visszakerülnek a népi kultúrába.

77 Burke Robert Redfield nyomán alkalmazza a „nagyhagyomány” és a „kishagyomány” fogalmait, s a redfieldi modell revideálására tesz kísérletet a két hagyomány közötti „kétirányú forgalom” jelenségének hangsúlyozásával. Vö. BURKE, *Népi kultúra...*, 78–84.

78 Bár nem áll rendelkezésünkre komparatív elemzés, a münchenhauseni elemek jelenléte lehetővé teszi a *Rontó Pál* hazugságtörténetekkel történő rokonítását.

79 Turóczi-Trostler József tanulmánya részletesen elemzi a novellában olvasható három történet előzményeit, felmutatva a hazugságmese európai és hazai hagyományrétege, valamint Vörösmarty műve közötti kontinuitást. Vö. TURÓCZI-TROSTLER József, „A holdvilágos éj: Képzettörténeti tanulmány Vörösmarty mesenovellájáról”, *Egyetemes Philológiai Közöny* 70 (1947): 37–59.

80 A Vörösmarty-féle novellánál is szorosabb kapcsolatrendszer feltételezhető Garay János *Az obsitos* című elbeszélő költeménye és a hazugságtörténetek szövegkomplexuma között. Minthogy főhősének típusa, a nagyotmondó obsitos katona karaktere hazai irodalmunkban már a 18. század dereka óta feltalálható, Garay számára még a '40-es években sem lehetett idegen a tematika, művével így létező hagyományhoz kapcsolódhatott. Garay költeményének közvetlen előzménye fellelhető az 1809-es *Házi és Úti Új és Ó Kalendáriumban Egy obsitos Katonának Éneke* címen. *Elmét vidító elegy-belegy dolgok: Válogatás a győri kalendárium 1749-től 1849-ig tartó időszakából*, vál., szerk. SZILÁGYI Ferenc, Magyar Hírmondó (Budapest: Magvető Kiadó, 1983), 155–158. Vö. PITROFF Pál, „Garay Obsitosához”, *Egyetemes Philológiai Közöny* 39 (1915): 789–791; ZOLNAI Béla, „Garay Obsitosához”, *Egyetemes Philológiai Közöny* 41 (1917): 63–64.

vitéz).⁸¹ Szerzőink jártassága a szóban forgó szöveghagyományban, s annak konkrét megnyilvánulásaiban főként motivikus átvételek, marginális kommentárok és széljegyzetek felől közelíthető meg. Erről győz meg Jókai, aki *A magyar nép élce* címen megjelent gazdag mese-, adoma- és anekdotagyűjteményében a Báró de Mánx-féle vadászkalandokat előhívó, bár szerkezeti szempontból kellően sűrű, apró történeteket is közzétesz, nyomtatékosan felhívva a figyelmet a vadászkalandok igazságtartalmának eleve kétes voltára.⁸²

Konkrét reflexiók hiányában nem áll módunkban rekonstruálni a müncheni történetek korabeli befogadásának menetét, csupán hipotetikus következtetéseket engedhetünk meg. Mégis tanulságokkal szolgálhat, hogy a Báró de Mánx tulajdonnév hamarosan köznevesült formában él tovább mint a nagyotmondás, a túlzó hazugság *epitheton ornansa*. Báró de Mánx nevééről, cselekedeteiről számos korabeli orgánium említést tesz: az *Aurora. Hazai almanach*, a *Jelenkor*, a *Honművész*, a *Társalkodó*, a *Kisfaludy Társaság Évtapjai*, a *Honderü*, az *Életképek*, a *Nemzeti Újság*, a *Kossuth Hírlapja*, a *Hölgyfutár*, az *Akadémiai Értesítő*, a *Budapesti Szemle*, a *Vasárnapi Újság*, a *Pesti Napló*, az első és a második *Budapesti Hírlap*, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, a *Religio*, az *Athenaeum*, a *Bolond Miska* és a *Borsszem Jankó* című élclapok, a *Fővárosi Lapok*, a *Pesti Hírlap*, valamint specifikusan a hihetetlen vadászkalandokra fókuszáló tematikus sajtótermék, a *Vadász- és Verseny Lap*.⁸³ E folyóiratok és hetilapok az egész 19. század hosszmetészetében

81 A kritikai kiadás jegyzete részletesen kitér a *János vitéz* és a hazugságtörténetek irodalmi hagyományának kapcsolatára, jelezvén, hogy Petőfi elbeszélő költeménye sikeresen integrálta bizonyos elemeit. Vö. PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1844. szeptember – 1845. július)*, szerk. KERÉNYI Ferenc, kiad. KISS József (főszöveg), KERÉNYI Ferenc, MARTINKÓ András, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán (jegyzetek), Petőfi Sándor Összes Művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997), 309. Lásd még: BOGNÁR Péter, „A János vitéz közköltészeti forrásai: a hazugságversek”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2*, szerk. Csörsz Rumen István (Budapest: reciti, 2013), 231–240.

82 „A füllentés nemes mesterségét senki sem vitte még oly tökéletességre, mint a vadászok. Báró Demanx csak náluk járt iskolába, innen tanulta, amit tud.” JÓKAI Mór, *A magyar nép élce*, kiad. LUKÁCSY Sándor, Jókai Mór művei, Gyűjteményes díszkiadás 61 (Budapest: Unikornis Kiadó, 1995), 130.

83 *Aurora*, (1830): 232; *Jelenkor*, 12. sz. (1832): 90; *Honművész*, 94. sz. (1835): 756; *Társalkodó*, 43. sz. (1835): 172; *Kisfaludy Társaság Évtapjai*, (1837–1838): 42; *Kisfaludy Társaság Évtapjai*, (1867–1869): 387; *Honderü*, 16. sz. (1843): 518; *Honderü*, 14. sz. (1844): 464; *Honderü*, 21. sz. (1845): 412; *Honderü*, 5. sz. (1847): 104; *Honderü*, 12. sz. (1847): 244; *Életképek*, 1. sz. (1845): 26; *Életképek*, 6. sz. (1847): 191; *Nemzeti Újság*, 294. sz. (1846): 354; *Kossuth Hírlapja*, 3. sz. (1848): 9; *Hölgyfutár*, 197. sz. (1851): 782; *Hölgyfutár*, 57. sz. (1859): 480; *Hölgyfutár*, 41. sz. (1862): 326; *Hölgyfutár*, 74. sz. (1863): 599; *Akadémiai Értesítő*, (1859): 128; *Akadémiai Értesítő*, (1863–1865): 277; *Budapesti Szemle*, 11–12. sz. (1858): 327; *Vasárnapi Újság*, 43. sz. (1855): 346; *Vasárnapi Újság*, 16. sz. (1856): 140; *Vasárnapi Újság*, 50. sz. (1859): 597; *Vasárnapi Újság*, 51. sz. (1863): 468; *Vasárnapi Újság*, 42. sz. (1877): 659; *Vasárnapi Újság*, 41. sz. (1889): 670; *Pesti Napló*, 2596 sz. (1858): 2; *Pesti Napló*, 2664. sz. (1858): 4; *Pesti Napló*, 5296. sz. (1867): 4; *Pesti Napló*, 5300. sz. (1867): 5; *Pesti Napló*, 306. sz. (1899): 1; *Budapesti Hírlap*, 55. sz. (1858): 2; *Budapesti Hírlap*, 2. sz. (1859): 4; *Budapesti Hírlap*, 17. sz. (1886): 1; *Budapesti Hírlap*, 135. sz. (1886): 2; *Budapesti Hírlap*, 278. sz. (1889): 5; *Budapesti Hírlap*, 299. sz. (1891): 2; *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 25. sz. (1869): 793; *Religio*, 49. sz. (1864): 385; *Religio*, 22. sz. (1864): 175; *Athenaeum*, 8. sz. (1874): 3191; *Bolond Miska*, 4. sz. (1860): 13; *Bolond Miska*, 4. sz. (1860): 15; *Bolond Miska*, 29. sz. (1861): 113; *Borsszem Jankó*, 40. sz. (1878): 2; *Borsszem Jankó*, 42. sz. (1879): 8; *Borsszem Jankó*, 14. sz. (1882): 8; *Borsszem Jankó*, 17. sz. (1885): 3; *Borsszem Jankó*, 43. sz. (1886): 2; *Fővárosi Lapok*, 171. sz. (1876): 802; *Fővárosi Lapok*, 277. sz. (1883): 1769; *Fővárosi Lapok*, 318. sz.

jelentéssé teszik, hogy a báró fantasztikus kalandtörténetei szervesen benne élnek a kulturális és politikai köztudatban.

Megállapítható tehát, hogy nem az egyes művek, hanem egy-egy *frekventált* tematika körül szerveződő szövegcsoportok tarthattak számot érdeklődésre. Báró de Mánx sikere tehát nem az eladott példányok magas számát jelenti – bár az ehhez szükséges kvantitatív vizsgálatokra egyelőre nincs lehetőség –, a hangos közönség- vagy kritikai siker tekintetében tehető mérlegre, merituma sokkal inkább abban mutatkozik meg, hogy a *Téli és Nyári Könyvtár* sorozatindító köteteként utat talált olvasói felé egy olyan irodalmi hagyományban, amely egyrészt sikeresen revideált több évszázados tradíciókat, újdonságként hathatott, másrészt húzóereje a sorozat többi kötetére nézvést is eredményekkel kecsegtethetett. Irodalmi és publicisztikai említettsége révén sikeresen túllépett egy olyan küszöböt (transzgenerációs örökséggé válva), amely a korabeli prózakötetek kevesének sikerült. Turóczi-Trostler szerint a hazugságképzetek jó ideig csak vendégszerepben tűntek fel a „magas” irodalomban, Münchhausen báró és „követőinek” befogadásával azonban lehetőség nyílt ezen képzetek és a népi hagyományréteg közötti „konverzációra”, „ahol találkoznak a századok óta szunnyadó ősi emlékképekkel”.⁸⁴ Ekképp annak felmutatása, hogy a századok óta élő hagyománnyal rendelkező képzetek és a Nyugat-Európából érkező műirodalmi, de a populáris hagyományhoz elszakíthatatlan kapcsolatokkal kötődő alkotások milyen módon integrálódnak egymásba, a korszak valamennyi irodalmi műfajának populáris kapcsolódásait is láthatóvá tehetik. Befogadói tekintetben pedig a fogyaszthatóság, az eredményes befogadás körülményeit is jelentősen elősegíthették.

E vázlatos áttekintés nyilvánvalóan nem törekedhetett arra, hogy akár csak jelzészerűen megvilágítson minden, az irodalmi siker mibenlétével kapcsolatos elméleti megfontolást. Mindössze annak az összefüggésrendszernek az érzékeltetése volt célom, amely segítségével megragadható a 18–19. századi szövegek és az irodalmi siker összetett társadalmi terepe. Összegzésként megállapíthatjuk: ahhoz, hogy láthatóvá tessük a siker eredendően amorf kategóriájának, jelenségének képlékeny, több (társadalmi) aspektust is integráló viszonylagosságát, s mint komplex fogalom jelentés együttesének árnyalatait, összetett elméleti szempontrendszert kell kialakítanunk, amely irodalom-szociológiai, kultúrantropológiai, társadalomtörténeti és recepcióesztétikai megközelítéseket is indokoltá tesz. A sikerfogalomhoz való közelítés ugyanis előfeltételként igényli mind a (*kísérleti*) vizsgálat alá vont szövegcsoport alakulás- és fogadtatástörténetében „szerepet vállaló” tényezők, hatások számbavételét és értelmezését, mind pedig ezek társadalmi aspektusainak feltárását.

(1886): 2321; *Pesti Hírlap*, 267. sz. (1888): 7; *Pesti Hírlap*, 339. sz. (1890): 1; *Pesti Hírlap*, 349. sz. (1891): 1; *Vadász- és Versenylap*, 17. sz. (1857): 298; *Vadász- és Versenylap*, 7. sz. (1862): 98; *Vadász- és Versenylap*, 8. sz. (1872): 63; *Vadász- és Versenylap*, 31. sz. (1873): 237; *Vadász- és Versenylap*, 34. sz. (1877): 242; *Vadász- és Versenylap*, 47. sz. (1877): 345; *Vadász- és Versenylap*, 24. sz. (1878): 174.

84 TURÓCZI-TROSTLER, „A holdvilágos...”, 41.